

Sa Žarkom Puhovskim, profesorom filozofije politike na zagrebačkom sveučilištu i predsjednikom Hrvatskog helsinškog odbora razgovarali smo aprila 2002. u lobiju beogradskog hotela Metropol.

Reč “Jugoslavija” uskoro će postati “slobodan leteći označitelj”. Možda je red da makar “komemorativno” početak razgovora posvetimo pojmu na koji se ta reč odnosila.

Od samog početka je taj pojam bio ideologijski. Prvo: sa-držaj nikad nije odgovarao pojmu; drugo: korišten je u dvoznačju – kao oznaka teritorija i, barem u jednoj fazi, ambicije da se stvori jedna vrst nacije koja bi bila jedinstvena na čitavom tom teritoriju; i treće: u zadnjih deset godina došlo je do reduciranja sadržaja pojma pa se ono što se pojavljivalo pod nazivom SRJ moglo zvati samo Postjugoslavijom i nikako drukčije.

Krleža je davno napisao da je ideja Jugoslavije bez Bugara besmislena. Onog časa kad Bugari nisu bili unutra, to nije bila država južnih Slovena.

Ambicija da se u prvoj zajedničkoj državi, koliko-toliko korektnog imena Kraljevina SHS – “korektnog” jer se druge nacije tad još nisu priznavale, uspostavi ono što smo zvali unitarizmom, bio je zapravo pokušaj da se ustroji neka vrst jugoslovenske nacije.

Treba podsjetiti da je Jugoslavija – u osno- vi hrvatska ideja – prihvaćana u raznim varijantama, pa su se u drugoj zajedničkoj državi, nakon 1945, nacije – umjesto sjedinjenja u jednu – počele multiplicirati. To je dovelo do paradoksa da su Muslimani u povjesti jedina nacija kojoj se točno zna datum rođenja; na plenumu CKSKJ u listopadu 1962 – ako me sjećanje ne vara – formulirano je da je etničko stanovništvo u Bosni i Hercegovini sazrelo do razine da ga se može smatrati etničkom nacijom.

Zatim se počinju pojavljivati problemi sa neslavenskim manjinama – prije svega s Albancima i Mađarima kao najjačima – kojima je termin Jugoslavija bio barem djelimice stran, da bi se – od posljednjeg

GLOBALNI NEDOSTATAK POOPĆIVOSTI

ŽARKO PUHOVSKI

Razgovor vodili Snežana Ristić i Radonja Leposavić

kongresa Saveza komunista i kroz daljnji državni raspad – sve pretvorilo u raspravu o jednom klasičnom pitanju grčke filozofije, samo obrnuto postavljenom. Ako u grčkoj filozofiji pitanje glasi: *Je li jedno zrno gomila, jesu li dva zrna gomila, tri i tako dalje*, ovdje se ono obrtalo: *Je li Jugoslavija moguća bez Slovenije, je li moguća bez Slovenije i Hrvatske, je li moguća bez Slovenije, Hrvatske i Makedonije, je li moguća bez Slovenije, Hrvatske, Makedonije, Bosne i Hercegovine? Je li moguća bez Kosova? Pa je li moguća bez Crne Gore?*

Sâm termin se morao konačno urušiti – bila je to vrst implozije.

Moja pozicija do 1991, a pogotovo zadnjih sedam-osam godina egzistencije one, rekao bih prave Jugoslavije, bila je sažeta u formulu: *Ako je alternativa pred kojom se nalazimo Jugoslavija ili rat, onda je za mene odgovor jasan – ja sam za Jugoslaviju!* Ne radi se o posebnoj ljubavi, nikad se nisam smatrao etničkim Jugoslavenom – mada se ne smije zaboraviti da je po posljednjem popisu iz 1991. Jugoslavena bilo 1,3 milijuna, već sam smatrao da je Jugoslavija okvir nasuprot ratu. Bio sam među onima koji su vjerovali – što će se pokazati kao više-manje utopijska ideja – da je Jugoslaviju moguće demokratizirati. Nažalost, naučili smo da je Jugoslavija bila moguća jedino kao autoritarna tvorevina. To se pokazalo i u prvoj i u drugoj varijanti.

Glavni rezultat druge Jugoslavije je 45 godina bez rata – najduže razdoblje mira na ovim teritorijama, a cijena je bila nedemokratska država, ne bogzna kako razvijena. Brojni pripadnici raznih nacija nisu bili baš sretni u toj državi, ali se to zaboravilo nakon šoka rata.

Danas je u Sloveniji – što je paradoksalno, ali i u Hrvatskoj, snažan jugonostalgičarski trend koji do neke mjere nekritički evaluira bivšu jugoslavensku egzistenciju mjereći ju ratom. U odnosu na rat, sve ono što je daleko od toga da je bilo na svjetskoj ili evropskoj razini toga vremena čini se neusporedivo manjim zlom. Klinci koji danas imaju 16, 17, 18 ili 20 godina skupljaju nekakve udarničke značke, internetom šalju Titove slike, partizanske ili brigadirske pjesme sa radnih akcija. S jedne strane, to je reakcija na ono što su nacionalističke vrhuške učinile, a, s druge, očita nostalgija za vremenima mira.

Kao klinac sam nedjeljom odlazio biciklom iz Zagreba u Mokrice – što je dvadesetak kilometara od centra, a sad su Mokrice u drugoj državi! Ako to za mene više i nije šok, nego samo “neobična situacija”, u Istri – gdje nikad nije bilo granice između hrvatskog i slovenskog djela – tu novinu još uvijek velik broj ljudi doživljava upravo kao šok.

Nekima je pojam Jugoslavija emocionalno zaposjednut i izvor je nostalgije. No, bit svake političke raščlambe je da se za postignuće pita koja je cijena. Postignuće je dakle bilo da nije bilo rata, a cijena je bila ustroj koji nije mogao dugo funkcionirati.

Konačni paradoks s kojim se mora izići na kraj jest da je Jugoslaviju srušila demokratizacija! Bez obzira na sve nacionalizme, Jugoslavija se raspala kad se krenulo u liberalizaciju i demokratizaciju. Ne zato što su tadašnji vlastodršci to htjeli, nego zato što zadnje dvije generacije Titovih nasljednika nisu više bile u stanju kontrolirati situaciju. Počela se švercati

liberalizacija, a onda i demokratizacija, i to Jugoslavija, nažalost, nije izdržala.

Finansijske “teškoće” su gotovo svuda više-manje evidentne, a zajednička težnja za evropskim integracijama dovešće nove države jednog dana ponovo u korelaciju kojom u Jugoslaviji nisu bile zadovoljne. Recimo, Slovenija i Srbija će u Evropskoj uniji biti zastupljene različitim brojem glasova.

Čini se da je danas dosta glasna teza – čita se i u tek objavljenj knjizi Borisa Budena “Kaptolski kolo-dvor” – da su “sve novostvorene države na gubitku”.

Ta teza bi funkcionirala pod pretpostavkom da smo ovdje imali posla sa racionalnim političkim procesima. Ali radilo se o iracionalnim procesima, što bi oni koji problem analiziraju na način sličan Budenovom morali uzeti u obzir.

87 Za mnoge bi formulacija “svi su izgubili” značila isto što i reći: *Izgubio sam time što sam se rodio.* Kako može izgubiti netko time što je nastao? Novostvorene države ne bi postojale bez raspada Jugoslavije.

Sjetimo se, parole su 1990. i 1991. bile: *Ješćemo travu – ali u svojoj neovisnoj državi!* Nije se zahtjevao nikakav bolji život, pa se ne može reći da su ljudi prevareni.

Tjedan dana prije referenduma u Sloveniji, u prosincu 1990, potpredsjednik slovenske vlade Mencinger, jedan od najuglednijih ekonomista, govoreći na televiziji u *prime time* – nakon dnevnika u osam sati – ekspozije je završio rečenicom: *Poštenja radi treba reći: odlučimo li se za neovisnost, bićemo u narednih najmanje deset godina 40–60% siromašniji nego sada.* Pet dana nakon toga, na referendumu, negdje oko 96,3% građana glasalo je za neovisnost. I to u Sloveniji, koja je imala najrazvijeniju i ekonomski najori-

jentiraniju populaciju u čitavom tadašnjem komunističkom svijetu.

Da su nove države nastale na razuman način, da je intencija bila da građanima bude bolje sa Zagrebom ili Ljubljanom kao sa glavnim gradovima umesto sa Beogradom, moglo bi se reći da su ljudi prevareni i da su u tim procesima izgubili. Ali, budući su dobrim djelom osjećali – ako već nisu znali – da hoće, ma koliko to koštalo, biti u državi koja se zove Hrvatska ili Slovenija a ne u Jugoslaviji, ne može se reći da su izgubili. Dobili su točno to što su htjeli, i to sad imaju.

Nisu možda računali baš na toliko osiromašenje? Niti na toliko krvi?

Što se tiče prvoga, inteligencija je znala cijenu. Ja sam je znao, iako sam nekakav filozof a ne ekonomist. Znali su je svi ekonomisti, od nacionaliste Veselice do Branka Horvata koji nacionalist sigurno nije – što je hrvatski primjer; ili od Mencingera u Sloveniji do koga god hoćete u Srbiji, uključujući i nacionaliste. Javno se tada o svemu govorilo, još nije bilo cenzure, bila su to prelazna vremena u kojima se nije moglo izolirati negativno javno mnjenje. Bilo je doduše “pozitivnih” pritisaka i insistiranja na govoru mržnje, ali “negativnih” sa zabranama još ne. Ali, emocionaliziralo se stanovništvo i odluke su bile donošene na osnovu osjećajnih pretpostavki – nisu se uzimali u obzir nikakvi ekonomski argumenti. To se mora znati kad se danas hoće analizirati raspad Jugoslavije, ili će se praviti greška koju čine gotovo svi zapadni analitičari kad sve uvijek hoće izvjesti iz ekonomije i kad ne mogu razumijeti da u komuni-

zmu ekonomija nije igrala nikakvu ulogu, i da je ni u postkomunizmu nije mogla igrati.

Nije se dakle radilo o ekonomiji, ni o kakvom boljem životu, radilo se o simboličkim vrijednostima. Ljudi su ubijali jedni druge i žrtvovali vlastite živote da bi imali zastavu crveno-bijelo-plavu umjesto plavo-bijelo-crvenu. Tko insistira na materijalističkoj interpretaciji, neka to čini, ali ne vidim činjenice koje to argumentiraju. Ne vidim ni da su – kako se u Beogradu često može čuti – igrali ulogu nekakvi skriveni interesi svjetskih sila, niti vidim ikakvu posebnu ulogu bilo koga iz vana. Bitne stvari su se događale u Jugoslaviji, među političarima i onima koji su ih ovdje slijedili.

Paradoksalno, ali ljudi su dobili upravo ono što su tražili. I to je ono što je tražično, jer je natopljeno tolikom krvlju. Ali i to se moglo predvidjeti. U intervjuu sindikalnim novinama *Rad*, 1989, na pitanje da li se bojim građanskog rata u Jugoslaviji odgovorio sam – a da nisam ni znao što sam rekao – da se ne bojim građanskog rata već da se bojim rata srpske i hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini. A ipak sam se nakon toga ponašao kao da se rat neće dogoditi. Morale su se neke stvari znati.

Do danas se nije pokušalo ozbiljno odgovoriti na ključno pitanje: kako to da je Jugoslavija – koja je bila superiorno bolji ili manje loš model realnog socijalizma od svih drugih komunističkih ili realsocijalističkih konstrukata – imala mnogo krvaviji kraj nego bilo koja druga država? U raspadu Jugoslavije ubijeno je dvostruko više ljudi nego u raspadu Sovjetskog Saveza, a kako je stanovništvo bilo deset puta manje, relativno gledano to je dva-

deset puta više mrtvih. Po mojem sudu uzrok je u činjenici da nije bilo političke kontrole nad JNA. Decentralizacija je – umjesto demokratizacije koju je Tito genijalno prodao pod firmom samoupravljanja – nakon Brozove smrti dobila grotesknu konzkevcu u tome što je zadnjih nekoliko godina egzistencije Jugoslavije samo jedna ustanova ili institucija imala jugoslavensku legitimaciju i utemeljenje: JNA. Barem se to tvrdilo do sredine 1991. Sve drugo je bilo sa srpskom, hrvatskom, slovenskom, makedonskom ili nekom drugom legitimacijom. Biti protiv Jugoslavije značilo je biti protiv JNA, jer se Jugoslavija bila reducirala na tu ustanovu. A kako se ne može protiv armije boriti političkim sredstvima, mora se to činiti oružjem. I raspad se, dakle, gotovo nužno morao dogoditi vojnim putem. To je za mene najveći problem. Ne što se Jugoslavija raspala već što se raspala tako da je oko sto tisuća ljudi ostalo bez glave.

Ako kažete "da je Jugoslavija bila moguća jedino kao autoritarna tvorevina", a neki je danas smatraju prolegomenom Evropske unije, da li time izražavate sumnju i u evropski projekat?

U više tekstova sam pokušavao dokazati tezu da je struktura Evropske unije danas, nažalost, slična strukturi Jugoslavije iz zadnjih deset godina njenog punog postojanja. Evropa je, dođue, na znatno višoj razini kulture, političke prije svega, i životnog standarda.

Sličnost je u konfederaciji egzekutiva – izvršnih vlasti.

Jugoslavija je nakon Titove smrti počela funkcionirati po Ustavu iz 1974, što se pokazalo nemogućim. Jer i taj Ustav je, poput

sovjetskog, bio napisan kao umjetničko djelo – nije mišljen da funkcionira nego da bude legitimacija partijske vlasti. Savezna vlada je – o tomu sam imao prilike više puta razgovarati sa posljednjim pravim premijerom Antom Markovićem – funkcionirala kao skup ambasadora. Bio bi sastanak vlade, raspravljalo bi se o nekoj točki, a kad bi se rasprava završila netko bi dao pet minuta pauze i svi bi trčali na telefone. Zvali su republičku vladu u Zagrebu, ili Beogradu, ili Skoplju, da provjere prihvaća li se to ili ne. Slično je danas u Evropskoj uniji. Evropski parlament zapravo nije bitan, Evropska komisija, ili povjerenstvo – kako u Hrvatskoj kažemo, neka je vrst vlade koja nema evropsku parlamentarnu kontrolu i koja funkcionira u kontaktu sa vladama nacionalnih država članica. Dakle, reč je o konfederaciji izvršnih vlasti bez parlamentarne kontrole.

Jugoslavija je bila nedemokratski ustrojena federacija nedemokratski ustrojenih republika, a u Evropskoj uniji su države članice demokratske, ali je – i to je dodatni paradoks – Unija bitno manje demokratska od najmanje demokratske zemlje članice. To je veoma ozbiljan razlog za zabrinutost.

Sad su veoma popularne priče o globalizaciji, za i protiv nje – ekstremna desnica i ekstremna ljevica opredijeljuju se protiv, a rijetko tko uviđa da se ovaj proces ne odvija koherentno. Nedvojbena je globalizacija u ekonomiji, prometu, kulturi i komunikacijama, ali je nema u politici. A kad god je u povjesti tržište bilo šire od političke zajednice koja ga kontrolira dolazilo je do ozbiljnih kriza i preturbacija. Do toga dolazi i sad. Postoji svijetsko tržište – sa svim nedostacima, a ne postoji po-

litička zajednica na globalnoj razini koja ga kontrolira. Jedino Ujedinjene nacije imaju legitimaciju – ali nemaju i izvedbenu moć; a SAD imaju izvedbenu moć – ali nemaju legitimaciju. Evropska unija pokazuje da se nadilaženje nacionalnih država još uvijek odvija na uštrb demokracije, te ne samo da negativno interpretiram prošlost Jugoslavije nego imam osjećaj da i budućnost može imati negativne aspekte. Danas se u svim državama bivše Jugoslavije popularnim i nekritičkim načinom govori o *našem putu u Evropu*, kao da nismo u Evropi, kao da je ta Evropa – što god se pod tim mislilo – nešto samo po sebi dobro. Kao da ćemo tako dobiti bombone.

Državljanima Srbije bi bombone bile kad bi im se makar vratila mogućnost putovanja bez viza – tu naviku su građani bivše Jugoslavije ekskluzivno stekli u vreme mekog socijalizma; no, paradoks je, zbilja, da posle rasturanja jedne zajednice svi sad jure u drugu.

U svim su se postkomunističkim državama – ima ih 19 novih – htjele dvije međusobno kontradiktorne stvari: tvrdo interpretirana nacionalna suverenost i integracija u Evropu. Tako očitu kontradikciju ne treba ni dokazivati. No, srećom, put u Evropu je toliko dug – zbog nedostatnog stupnja razvijenosti – da će se u međuvremenu barem malo izživjeti fantazam nacionalne suverenosti. To je neophodno tim prije što se nacionalna suverenost ovdje eksplicitno etnički interpretira.

Nacionalnost u anglo-francuskoj tradiciji označava državljanstvo, a u Njemačkoj i srednjoj Evropi – što je preuzeto i na jugoistoku kontinenta – označava etničku pripadnost.

Kod nas je etnička interpretacija suverenosti imala dva aspekta: odricanje suverenosti pripadnicima etničkih manjina – pa se na primjer suverenost Hrvatske odnosi samo na etničke Hrvate a ne na sve hrvatske državljane, i intenciju pripajanja takozvanih “naših vjekovnih teritorija”. Takva interpretacija podrazumijeva, dakle, izbacivanje manjinskog stanovništva i uključivanje teritorija.

Zna se za projekt Velike Srbije, ali je moguće pronaći i karte Velike Mađarske, Bugarske, čak i Velike Slovenije... Svi su imali nekakve dokaze za ono što im je “u prošlosti pripadalo”. Hrvati bi dokazivali da je Zemun bio hrvatski, ali bi zaboravljali da tada ni Baranja, ni Istra, ni Dalmacija nisu bile hrvatske. Srbi bi se pozivali na ponude Pašiću s kraja Prvog svjetskog rata da se i bez Jugoslavije Srbija proširi do Šibenika, ali bi zaboravljali da su te ponude odbijene, da one dakle ne važe, da je prihvaćena Jugoslavija kako bi se dobilo još više.

Međuigra sa izbacivanjem manjina i svakojakim težnjama za uključivanjem takozvanih “naših vjekovnih teritorija” nužno je vodila sukobu. U prvom članu prvog Ustava Republike Srpske piše: *Republika Srpska je država srpskog naroda koja se uspostavlja na području bivše Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine na kojem su Srbi u većini ili bi bili u većini da se nisu desila dva genocida u ovom stoljeću*. Ta formulacija je – bez obzira na njene poetske značajke – pravno, tehnički, nomotehnički neuporabiva, ali je naivnost onih koji su je pisali dobar primjer za razotkrivanje pripovijesti o takozvanim “našim teritorijama”. Nacionalizmi su uvijek igrali na dvije strane. S jedne strane na to što “sada ovdje mi činimo demografsku većinu”, a s druge na to što “iako

doduše nismo sad u većini” na nekom drugom teritoriju “bili smo to, recimo, 1740, ili 1820, pa prema tomu imamo na njega pravo”. Zaboravljalo se da je tamo “gdje smo mi sada u većini” netko drugi to bio prije recimo 200 godina, previđalo se da se ne može u isto vrijeme pozivati i na aktuelni demografski kriterij i na onaj historijski, te da se mora napraviti izbor. Naravno da je demografski kriterij logičniji – jer se odnosi na ljude koji su tu sad, a historijski je – budući podložan različitim interpretacijama – veoma sporan. Historijski kriterij je sporan i u pogledu odgovora na pitanje tko bi bio njegov subjekt – pa ne mogu to biti neki imaginarni Hrvati, ili Srbi, ili Albanci od prije recimo 150 ili 750 godina.

Kontradiktorne težnje da se ostvari nacionalna suverenost i da se bude prihvaćen od Evrope dovodile su do paradoksalnih političkih poteza. Dokazivalo se “da Evropa za pravo nas treba”, “da smo mi Hrvati branili Evropu od Turaka”, “da smo mi Srbi branili Evropu od Turaka”, “da smo mi Slovenci mala kulturna enklava među nekulturnim Balkancima” i pokušavalo dobiti “i ovce i novce” – kako bi se to reklo u poslovi. Ali – pošto to nikad ne uspijeva – nije se dobivalo niti jedno niti drugo, nego se kao plaća za suverenost odmah morao prodati jedan njen dio. No, pošto ovdje dominira emocionalno nad racionalnim zaključivanjem, i u Hrvatskoj se, i u Srbiji, a vjerojatno sve više i u Bosni i Hercegovini, Haški tribunal doživljava kao nešto što najviše povređuje nacionalnu suverenost – više i od Međunarodnog monetarnog fonda i od Svjetske banke. To – pošto je mimo logike realnosti – ukazuje na nesposobnost za vođenje politike. Jer

prva pretpostavka svake politike jest uviđanje realnosti.

Uzged budi rečeno – kažu da je u Hrvatskoj veliko interesovanje za televizijske prenose suđenja Slobodanu Miloševiću. Kako to razumeti? Kao emotivno pražnjenje, ili kao racionalno preispitivanje?

Moje iskustvo govori da je u Hrvatskoj strašno malo interesa za suđenje Miloševiću. I u novinama, i na televiziji, i među ljudima koje znam. Osim malog kruga profesionalno zainteresiranih, gotovo niko nije pokazao zanimanje. Valjda se osjeća da to suđenje ukida svaku mogućnost da se Hrvatska izvuče iz svojih obveza spram Tribunala i da će morati da izruči ovog ili onog generala pošto su svi oni neuporedivo manje značajni likovi od Miloševića. Priznavalo se to u Hrvatskoj ili ne, upravo su

91

Kao modelu?

... kao modelu, tako je. Od Tuđmana pa dalje – svi su bili fascinirani Miloševićem. Ipak, to me nije toliko čudilo koliko me danas čudi činjenica da je čitav svijet fasciniran Miloševićem. Svaki tjedan otkrijem na internetu neku novu konferenciju za podršku Miloševiću, i to ne u Jugoslaviji nego u SAD, Velikoj Britaniji, Belgiji, nekoj od skandinavskih država, Australiji...

Milošević je prije ostalih shvatio da šansu ima ako se stilizira u ikonu antiamerikanističkog antiglobalizma. I on to konzekventno radi, uz svesrdnu pomoć – kako je to kolegica Biljana Kovačević-Vučo s pravom re-

kla – “skandalozno inkompetentne optužnice koja se maltene ruga žrtvama”. Inkompetentnost je i u tomu što su počeli s Kosovom; ne samo da se ono zadnje dogodilo, već je na Kosovu Milošević formalno imao kakvo-takvo ustavno “opravdanje” za intervenciju, pa mu je – mada nije imao nikakvo opravdanje za onakvu intervenciju kakvu je sproveo – taj redosled poteza u postupku omogućio da od samog početka dovede u korelaciju sve što mu se prigovara sa američkom intervencijom u Afganistanu, te da poredi Tačija s Osamom Bin Ladenom. Počeli su s onim gdje je on najjači, a ne s onim gdje je najslabiji. To pokazuje – što smo već morali znati – da je Haški tribunal daleko od toga da bude dobar sud, da je politiziran, ali i da ga – ako ga hoćemo uspoređivati sa nekakvim konkretnim srodnim sudovima – nemamo s čim porediti. Nema u Hrvatskoj sudova pred kojim etnički Hrvati odgovaraju za ratne zločine u Hrvatskoj, niti u Srbiji ima onih pred kojim se etničkim Srbima sudi za ratne zločine u Srbiji, niti u Bosni i Hercegovini ima sudova pred kojim etnički Bošnjaci odgovaraju za ratne zločine počinjene u onom djelu Federacije gdje su Bošnjaci u većini, a o eventualnom suđenju Srbima za zločine u Republici Srpskoj se niti ne pomišlja. U Hrvatskoj su – u zadnjih desetak godina – za ratne zločine pravomoćno suđene 762 osobe; od toga je 761 osoba bila – kako se to službeno kaže – “na strani JNA i pobunjenih Srba”, a samo jedna osoba je bila Hrvat “na hrvatskoj strani”, uvjetno – to je bio Dinko Šakić kome je suđeno za ratne zločine u Jasenovcu u Drugom svjetskom ratu. Slijedi, dakle, da je bilo kakav sud bolji od nikakvog suda, pa je to je jedino utemeljenje Haškog tri-

bunala. Pred tim sudom se – iako čini čitav niz dalekosežnih grešaka – barem nešto događa.

Tribunal ne bi trebalo da uzima u obzir političke implikacije, ali – ako uskoro u Hag stignu Mladić, Karadžić i još neki generali iz Srbije – moraće se netko privesti sa Kosova. U Hrvatskoj više nema dovoljno “velikih riba”; prvi – Tuđman – umro, drugi – Šušak – umro, treći – šef generalštaba, Červenko – umro, četvrti – Bobetko – ima 83 godine i teško da bi se od njega moglo nešto dobiti, peti – Gotovina – optužen i u bijegu, šesti – Ademi – na raspolaganju Tribunalu. U Hrvatskoj, dakle, ne postoji više nitko koga bi se moglo poslati u Hag a da to u Srbiji na neki način umiri atmosferu, pa će se taj u biti politički problem – koji strogo uzveši ne bi trebao biti u vezi s pitanjem pravde – po svoj prilici pokušati amortizovati tako što će se neki Albanac s Kosova poslati u Hag ne bi li to malo kompenziralo negativnu reakciju koja se u Srbiji može očekivati.

Kako razumete izvesnu dijahronijsku nekonzistentnost međunarodne zajednice? Ako ostavimo po strani moguće poetsko čitanje zalaganja za zajednicu Srbije i Crne Gore – koje bi akcenat stavilo na veznik i nasuprot dosad vladajućem ili na prostoru jugoistoka Evrope – teško je razumeti zašto međunarodna zajednica nije dopustila da proces rastakanja dođe do kraja.

Kad sam bio klinac pričao se vic koji je počinjao pitanjem: *Što se nalazi između neba i zemlje?* Odgovor je bio: **I!** Na taj vic me podsjeća priča sa Srbijom i Crnom Gorom.

Prije nekoliko godina, razgovarajući sa kolegama iz Crne Gore i slušajući njihovu već tada dosta uspaljenu retoriku o nužnosti

samostalnosti Crne Gore, rekao sam nešto što se mojim crnogorskim kolegama nije svidjelo. Rekao sam, otprilike, da ako nisam bio za to da Hrvatska bude neovisna – a nisam, ne vidim zašto bih bio za to da Crna Gora – koja je po broju stanovnika dve trećine Zagreba – bude neovisna. Protuargument je takođe bio veoma jak: *Ako se već dogodilo da su Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina i Makedonija neovisne, zašto ne i Crna Gora? Jesmo li mi što lošiji?* Taj protuargument se ne može izbaciti iz rasprave – nije dakle riječ o tomu što je netko htio već što se dogodilo, pa se pod pritiskom tog argumenta mora prihvatiti pravo Crne Gore da i ona nešto sa sobom učini.

Sa crnogorskom je uporediva jedino situacija Bosne i Hercegovine – republike koja je u jugoslavenskoj federaciji od početka bila “greška u sistemu”. Sve druge republike bile su dizajnirane kao potencijalne buduće nacionalne države, jedino u Bosni i Hercegovini nije bilo jasne etničke većine. Sličan problem je u Crnoj Gori, samo što tu nije u pitanju etnička nego politička većina.

Iz pravne i politologijske teorije jasno je da se referendum smatra rješenim kada se 50% upisanih plus jedan izjasne za neku soluciju. To nije sporno, Ali, može li se ostvariti neovisnost na osnovu referenduma na kojemu se 52%:48% izjasnilo “za”? To je bio problem s Kvibekom – to se sad pojavljuje u Crnoj Gori. Kad sam o tomu razgovarao s kolegama u Crnoj Gori, moj argument je bio veoma pragmatičan: *Ako nemate visok stupanj vjerovatnosti da možete dobiti odnos barem 60:40, smatram doslovce samoubilačkom nakanom raspisivati referendum! To može dovesti do utemeljenja pretpostavki za sukob, čak i za građanski rat. Kad biste u Crnoj Gori imali situaciju makar*

približno sličnu onoj koja je bila u republikama čijih se više od 90% stanovništva izjasnilo za neovisnost – a čak je i u Bosni i Hercegovini preko 65% građana glasalo za samostalnost – onda bi sve bilo drugačije. Ali, kako sad stvari stoje, vi u najmanjoj od nekadašnjih republika i jednoj od siromašnijih – unatoč trenutno prividnom porastu standarda – imate visok stupanj podijeljenosti. Uz dodatan problem: ne zna se točno tko bi bili potencijalni subjekti odlučivanja na referendumu; da li svi državljani SRJ koji su se izjasnili kao etnički Crnogorci, ili stanovnici sa teritorije Crne Gore, ili i jedni i drugi?

Zadnjih godinu dana čini mi se da su ljudi iz crnogorskog vođstva tražili odgovor za odgodu referenduma. To im je manji neuspjeh – ili manja sramota – od mogućnosti da na referendumu ne pobjede, ili da pobjede na način koji se ne može operacionalizirati. Izgleda da je to bilo odlučujuće za uspjeh ove inicijative – više nego pritisci iz vana.

A kad se pitamo zašto sad baš takvi pritisci iz vana, onda se čini da se odgovor može naći u činjenici da je međunarodna zajednica ipak valjda nešto naučila od 1991. do danas. Sad je nekoliko elemenata paralelno u igri: Kosovo, Crna Gora, Vojvodina, Republika Srpska i albanski teritorij u Makedoniji sa ili bez navodnika, pa se mora pokazati ono što je uvijek bila osnova korektnog prosuđivanja – prije svega moralnog, ono što je osnovna filozofska figura: poopćivost. To znači da se u jednakim uvjetima mora reagirati jednako. Kad bi danas netko prihvatio i proglasio neovisnost Kosova, prvi bih se zalagao za neovisnost Republike Srpske i hrvatskih krajeva u Bosni i Hercegovini jer bi to bilo u skladu s tom logikom. Mada sam, naravno, protiv toga. Pošto je očito da se Kosovo više nikad neće vratiti u Srbiju – u Jugoslaviju ne

može jer je više nema, treba nekako ispuniti međurazdoblje. Treba pritom sačuvati Bosnu i Hercegovinu od većih sukoba, očuvati Srbiju bez Kosova, na Kosovu onemogućiti konačni egzodus Srba, spriječiti preljevanje uspaljene kosovske nacionalističke atmosfere u Makedoniju, očuvati Makedoniju od raspada na dvije tek formalno pridružene jedinice, očuvati Srbiju bez otcepljene Vojvodine... Ovo posljednje je danas mnogo ozbiljniji problem nego što se u Beogradu shvaća; u Novom Sadu sam se nedavno osjećao kao u Zagrebu 1989, s tim što je u Vojvodini Beograd psovao i značajan broj etničkih Srba. Stvar se posve razvila.

Dve su konzekvence: djeljenje do kraja, ili zaustavljanje dijeljenja. Prva konzekvenca se već pokazala nemogućom. Načelo samoodređenja ili samoopredjeljenja može se do neke mjere prihvaćati, ali se mora reći do kud se smije ići. Ako je, recimo, Hrvatska imala pravo – zbog etničke većine Hrvata – odvojiti se od Jugoslavije, znači li to da je dio Krajine sa srpskom etničkom većinom imao pravo odvojiti se od Hrvatske? Znači li to da se djelovi Krajine sa hrvatskom etničkom većinom unutar srpske većine imaju pravo odvojiti? Znači li to da se nekakvi srpski zaseoci među hrvatskim selima, u Krajini sa srpskom većinom unutar hrvatske većine u realtivnoj srpskoj većini u Jugoslaviji, imaju pravo odvojiti? Na nekoj se točki mora reći da je to besmisleno. Netko će reći da je besmisleno da se Hrvatska odvaja, netko će reći da Hrvatska može a Krajina ne, i tako dalje. Badinterova komisija je odredila da se republike u Jugoslaviji imaju pravo transformirati u države – ako to žele, na što se s Kosova pojavilo pitanje: kako to samo republike kad su

i pokrajine *de facto* po Ustavu iz 1974. imale gotovo istu ili veoma sličnu poziciju? Pa su rekli da može šest, a ne može osam. Ako su rekli da može šest a ne može osam, zašto može Bosna i Hercegovina da se transformiše u državu a ne i Crna Gora? Jer je zakasnila – što je strašno važan argument, i jer u Crnoj Gori nema jasne većine za neovisnost – što je takođe strašno važan argument. Takođe mi se čini da je nekakav argument i to što je crnogorsko vođstvo pod stalnim pritiskom zbog pripovjesti o švercu i kriminalu. Tako što se nije moglo zamisliti da bude javno upotrebljeno 1991. protiv vođstava Hrvatske i Slovenije. Ne želim reći da su ona bila korumpirana, ali sam uvjeren da su se i tada mogli naći argumenti poput ovih koji se sad koriste protiv crnogorskog vođstva. Biće da se onda nisu željeli koristiti, biće da su u pitanju drugačije situacije.

U neprincipijelnoj poziciji ne mogu se očekivati principijelna rješenja.

Kažete da biste se, ako međunarodna zajednica prihvati nezavisnost Kosova, zalagali za otcepljenje Republike Srpske? U optužnici Slobodanu Miloševiću pretpostavlja se da je u osnovi tog entiteta genocid, što kao da derogira Dejtonski sporazum.

Rečenicu za koju me pitate izrekao sam da bih zaoštreno ukazao na paradoks. Inače nemam nikakvih simpatija za egzistenciju Republike Srpske.

Budućnost Bosne i Hercegovine neće se moći riješiti a da se ne ukine Republika Srpska, ustroji 15 ili već koliko kantona i ustanovi dvodomna parlamentarna skupština sa vijećem građana i vijećem nacija. Udžbenički je jasno da ono što je ustanovljeno u Dejtonu – tri

subjekta na jednoj razini i dve teritorije na drugoj – multiplicira a ne rješava sukobe. Ali drugo se tada nije moglo. Sve se pokušavalo argumentirati osim omjera teritorija. Zašto 49:51? Kao da se radi o nekoj vrsti pitagorejske metafizike brojki. Zašto nije 52:48, ili 61:39, ili bilo šta drugo? Nikakve logike nije bilo.

A zaista ima genocida u temeljima Republike Srpske, ali ima ga i u temeljima moguće albanske države na Kosovu. Ima genocida i s jedne i s druge strane – što se u ovim krajevima događa, ali ga nema na isti način niti u istom omjeru. Kad se putuje od Slavenskog odnosno Bosanskog Broda i Dervente prema Sarajevu vide se kilometri spaljenih kuća. Kao i kad se putuje kroz Liku u Hrvatskoj. U Lici su spaljivane srpske kuće, a u Republici Srpskoj su eksplozijom uništavane bošnjačke – muslimanske kuće i hrvatske. U Banjaluci je uništena možda najljepša džamija u ovom dijelu Evrope, a teren je tako popločan da ako niste iz tog kraja ne znate gdje je uopće bila. Tisuće ljudi su sa pjenom na ustima nedavno protestirali protiv za njih skandalozne ideje da se obnovi ta džamija – tu vidim poteškoću.

Uzgred, Banjaluku je Ante Pavelić 1942. izabrao za glavni grad NDH, umjesto Zagreba koji mu je bio previše izvan središta. Banjaluku koja je poslije Drugog svjetskog rata postala grad sa većinom Srba. Ima i sveučilište, i aerodrom, pa sam 1984. taj grad predložio za glavni grad Jugoslavije. Bio sam uvjeren da se Jugoslavija može spasiti ako Beograd preстане biti glavni grad.

U čemu je bio problem Beograda?

U Beogradu će uvijek personalna struktura državnog aparata biti dominantno srpska i nikakva se ravnopravnost s tim nije mogla uspostaviti. Ako je generalski kadar i bio ravnopravno nacionalno strukturiran, poručnici su u 78% slučajeva bili etnički Srbi. Vojnici nikad ne vide generala, oni vide narednike – koji su u 90% slučajeva bili Srbi – i eventualno poručnike. Mogao je ambasador biti Albanac, ali ni u jednoj ambasadi nije bilo šofera – što znači zaštitara – koji nije bio Srbin. Kad je glavni grad Srbije postao glavnim gradom Jugoslavije – nije bilo teško zaključiti što to znači.

Pravilo je opće, pa danas predlažem Gospić za glavni grad Hrvatske. Na to mi se naravno smiju, a glavni argument mi je zbilja poluironičan: tokom dva zimska mjeseca – kad je tamo snijeg – vlada i svi diplomati bit će u Gospiću zameteni pa ćemo u ostalim djelovima zemlje normalno živjeti.

U razgovoru za Havelom 1989. tvrdio sam da će – ako prebace glavni grad iz Praga u Brno – Čehoslovačka imati šanse da preživi. I tad su mi se smijali, ali je Havel nedavno u jednom tekstu spomenuo taj razgovor – bez imena naravno, rekavši da mu se danas čini da je možda u tomu nečega i bilo.

Stvari su u velikoj mjeri psihologijsko-simboličke naravi. Racionalnost se veoma teško uvodi u igru. Javlja se obično tek posfestum – kao element analize.

Ako je "Jugoslavija bila moguća jedino kao autoritarna tvorovina" – kao što ste već rekli, ne iskazujete li Vašim posljednjim iskazom jugonostalgiju ujdijevskog tipa?
Ne, ovo su ironični elementi.

Da Jugoslavija nije mogla biti drugačija nego autoritarna povijesno se pokazalo. Osnovni neuspjeh Ujdijske – kojemu sam bio predsjednik i na neki način programski utemeljivač – bio je u tomu što smo bitno sudjelovali u razbijanju Jugoslavije. Time što smo je pokušavali reorganizirati. Jer demokratizacija Jugoslavije značila je njeno rušenje.

Postojala su dva momenta kad se Jugoslavija mogla spasiti – ne raspravljam bi li to bilo dobro ili ne. Prvi: da se odlučilo da se ide na jugoslavenske parlamentarne izbore prije republičkih; i drugi: da je do proljeća 1991. tadašnja Evropska zajednica jednostrano proglasila Jugoslaviju neposrednim kandidatom za ulazak u Zajednicu.

Godine 1987, 1988. i 1989. vodili su se danonoćni sukobi dviju frakcija u političkom vrhu: slovenske, koju je vodio Kučan, i srpske, koju je vodio Milošević. Ostali su se uglavnom oko njih opredjeljivali. Sporili su se u svemu osim u jednoj stvari – obojica su bili protiv jugoslavenskih izbora. Milošević je – kao dobar komunista – smatrao da nam izbori ne trebaju jer imamo delegatski sistem, a Kučan je strahovao da će onog časa kad do izbora dođe prestati svaki interes građana Slovenije za neovisnošću. Da Kučanova bojazan nije bila bez osnova pokazivao je primjer Španjolske. Baski – organizatori ETE – smatrani su šezdesetih godina junacima borbe protiv totalitarnog Frankovog režima, a nakon što se Španjolska izborila za demokratsku legitimaciju njihove akcije su se počele razumovati kao terorističke. Tokom osamdesetih i devedesetih ETA se smatra terorističkom organizacijom.

Huan Linc je u svojoj analizi pokazao da je ključni momenat za Španjolsku bila odluka da se tek posle izbora za Kortés – dakle za parlament – krene u regionalizaciju. Tako se mogla očuvati i Jugoslavija. Nije bitno koliko bi to trajalo. Ali, da ponovim, nije mi uopće toliko bitno što se Jugoslavija raspala, bitna mi je traumatičnost raspada – sto tisuća žrtava!

I s Evropskom zajednicom stvar je tada mogla funkcionirati. Kučan i Tuđman ne bi imali argumenata protiv Evrope, a ni Milošević se ne bi mogao suprotstaviti objektivnom jugoslavenskom interesu u vrijeme kad je još nastupao kao jugoslavenski a ne srpski ideolog.

To su bile šanse.

Ne govorim o “pravednijoj raspodjeli” ili “preraspodjeli” ili o “regionalnim razlikama i postotku zastupljenosti” jer se pokazalo da su to derogirana pomagala za predracionalno formulirana uvjerenja.

Moramo izaći na kraj s činjenicom da se pokazalo da Jugoslavija nije mogla funkcionirati drugačije nego kao autoritarna tvorevina, što ne znači – osim onima koji vjeruju da je povjest jednoznačno determinirana – da nije bilo i drugih mogućnosti da se barem žrtve izbjegnu.

Dejan Jović smatra da se Jugoslavija raspala jer je kao ideološki projekt dospela u stanje prevelike odumrlosti države. JNA je, recimo, umesto da preduzima akcije protiv ilegalnog uvoza oružja – snimala filmove o tome.

Radi se o malo sofisticiranijoj jugonostalgijačkoj varijanti.

Jović polazi od pretpostavke da je Jugoslavija u svom središtu – u Beogradu i JNA

– bila subjekt svojeg raspada i ne vidi da su Tuđman, Kučan i prije svega Milošević bili i te kako subjekti toga. Smatra da se zabranama mogla očuvati Jugoslavija, čime s jedne strane potvrđuje nužnost njene autoritarnosti, a s druge pokazuje da nije stekao uvid u promene osnovnih značajki političke atmosfere u Jugoslaviji zadnjih nekoliko godina. Tko je čitao što je Jović kao mladi neostaljinistički teoretičar pisao u *Poletu* lakše će razumijeti njegove tvrdnje. Tamo se radilo o pravom pravcatom neostaljinizmu – kritizirao se Savez komunista zbog prevelike blagosti prema nacionalnim iskazima i ljevičarima anarhoidne orijentacije... U Poletovoj skupini osamedesetih godina Jović je bio najmlađe čedo, no ostavimo to po strani.

Ako netko misli da su se stvari mogle drugačije riješiti da je Armija bolje čuvala granice, onda taj čini fundamentalnu grešku sa stajališta broja žrtava. Mene je zanimalo rasplet koji košta manje života i bio sam vrlo pragmatičan još od sredine osamdesetih. I tada sam govorio, kao i danas, da sve prihvaćam, ali sam bio uvjeren da egzistencija Jugoslavije košta manje života. Kad je rat počeo – vojnim akcijama JNA, više na dotadašnjoj argumentaciji nisam mogao ustrajavati. Jer, postala je evidentna formula raspada Jugoslavije: JNA bombardira Osijek zato što je hrvatska strana iskopčala vodu i struju kasarnama, bombardira grad koji je u bivšoj Jugoslaviji imao najveći postotak etničkih Jugoslavena, i prva žrtva je jedna žena, tramvaj-džijka, Jugoslavenka. Bio sam tada u Osijeku i pomislio: ako i postoji logika – ružna doduše – u tom što Srbi ubijaju Hrvate za Srbiju, ili što Hrvati ubijaju Srbe za Hrvatsku, nikakve logike nema u tome što Jugoslaveni ubijaju Jugoslave-

ne za Jugoslaviju. To je bio kraj. Od onog časa kad Jugoslaveni počinju ubijati Jugoslavene za Jugoslaviju više ni logički ništa ne opstaje, a kamoli realno. Ponovo se u tom trenutku postavilo pitanje šta košta manje života, ali je odgovor ovoga puta bio neovisnost. Jer ljudi su očito neovisnost htjeli – preko 90% stanovnika Hrvatske i Slovenije nedvojbeno je bilo protiv jugoslavenske egzistencije. Alternitiva pred kojom sam se tad osobno našao – kao i većina nas iz te male manjine koja je bili protiv nacionalističkih projekata – bila je: ili odustati od programa kojim smo se protivili stvaranju novih nacionalnih država, ili odustati od demokratske metode koju smo zastupali. Između programa i metode – opredjelio sam se za metodu. Nastavio sam činiti sve što sam mogao, činim to i danas, da Hrvatska – kad je već stvorena – bude manje loša, manje nedemokratska, neka mi bude dopušteno reći: i manje koljačka.

Je li tačno da je HHO bio u posedu dokumenata o dogovoru srpske i hrvatske strane da se sa žrtava skidaju nacionalne identifikacione oznake da bi se njima moglo manipulirati? Postoje svedočanstva, nemamo dokaze. Imamo iskaze ljudi koji su to činili pod pritiskom, ili kao vojnici, koji su radili za propagandnu mašineriju JNA, odnosno hrvatske vojske, i o tomu izvještavali.

Od sredine osamdesetih godina govorom mržnje ljudi su pripremani za rat. Paradoks je da je liberaliziranje jugoslavenskog medijskog prostora omogućilo govor mržnje. Počelo se govoriti ono što se prije nije smjelo, i u roku od šest mjeseci kolale su razne priče o tomu kako su moje ubijali Hrvati a njihove Srbi. Govor mržnje je imao uspjeha jer je uslijе-

dio nakon djesetljeća šutnje o mržnji; bilo je zabranjeno javno govoriti o mržnji o kojoj se kod kuće ponešto moglo čuti. U školama se učilo o partizanskim ofanzivama, a kod kuće su se slušale priče da su njihove ubijale ustaše a naše četnici ili partizani. To je dugo tinjalo, a onda buknuo.

Do rata je došlo kad su ljudi bili pripremljeni. Proizvedena je nevjerojatna situacija: nacionalisti su bili zadovoljni jer su njihove predrasude konačno materijalno potvrđene. Srpski nacionalisti – koji su smatrali Hrvate ustašama – dobili su dovoljno dokaza u vidu ustaških znakova, a hrvatskim nacionalistima – koji su smatrali Srbe militaristima i nekulturnim ljudima opsjednutim osvajanjima teritorija – nudilo se obilje empirijskih dokaza. I jedni i drugi su bili zadovoljni – rat im je pružio dokaze za dotadašnje predrasude, a moderni propagandni aparati dodatno su utemeljili naše pozicije.

Termini su postali opterećujući. Ponavljalo se da su Srbi ovakvi, Hrvati onakvi, da su četnici ovo a ustaše ono. Rabila se izvještajna formula: *naši su branitelji odbacivši protivnički napad krenuli u protunapad*. Jer branitelji ne mogu krenuti u napad – tada bi prestali biti branitelji, ali mogu u protunapad. Reklo bi se da u ovom ratu nije bilo napada, da je bilo samo protunapada. A ti su se protunapadi katkad na čudnim mestima zbivali. Otac jednog mog prijatelja pokazivao je svojevremeno povelju hrvatskog branitelja koju je dobio kod Staljingrada, što je paradoksalno, ali ako Amerikanci mogu braniti SAD u Vijetnamu zašto se ne bi Beograd mogao braniti recimo na Pokupskom ili Zagreb u Mostaru? Ta logika je funkcionirala.

rala, a da bi sve bilo i medijski odrađeno, da bi se vidjelo na televiziji i čitalo u novinama, iste žrtve su se “zbog ekonomičnosti materijala” dva puta koristile. To se nekome ne sviđa, ali je bolje nego da su se ljudi dvostruko više ubijali da bi svatko imao “svoje” žrtve. Smatram jedino pozitivnim kod Tuđmana i Miloševića to što su u nekim fazama rat fingirali – u protivnom bi bilo puno više žrtava.

U jednom tekstu govorite o inkompatibilnosti patriotizma i morala. Kako će se kolektiviteti u čije ime su činjena zla početi moralno preispitivati kad je još uvek puno “patriota”? Kako “heroji” da uvide da je njihova strana činila zlo?

Formula patriotizma američkog mornaričkog časnika iz 19. stoljeća glasi: *Moja domovina – bila ona u pravu ili ne*. To znači – da citiram Ničea u drugom kontekstu – da je domovina “s onu stranu dobra i zla”, da je ona nedotakljiva moralnim argumentima, da je sve što se čini za domovinu samo po sebi dobro. U suvremenoj moralnoj teoriji ta pozicija se zove etnoetika – polazi se tu od pretpostavke da sama pripadnost nekoj etničkoj skupini po sebi jamči stanovite moralne kvalitete. Čućete da se za nekog kaže da je “pristojan kao pravi Srbin”, ili da je “kulturalan i dobar kao pravi Hrvat”. Slijedi implikacija da “mi nismo mogli činiti zlo jer smo, eto, kao Hrvati dobri ljudi”, ili “kao Srbi”, ili kao oni koji smo već. S tim imamo poteškoće.

Svojevremeno je predsjednik Vrhovnog suda hrvatske rekao da Hrvati nisu mogli činiti ratne zločine. Ali to nije ništa posebno originalno. Zna se tko je činio ratne zločine do 1945, i nikome nije padalo na pamet da bombardiranje Hirošime i Nagasakija ili bombardiranje Drezdena prozove ratnim zloči-

nom, ili masovna ubijanja i silovanja civila u istočnoj Pruskoj poslije dolaska Crvene armije. To je bila tradicija. Deset godina je trebalo da prođe od Drugog svjetskog rata da velika engleska filozofkinja Meri Endsdom prva nazove bombardiranje Hirošime ratnim zločinom, a danas – kada se sve jako ubrzava – stvari će se nazvati pravim imenom deset sati ili deset minuta nakon događaja. Promjenila se situacija u svijetu, ali se kod nas naravno zaostaje. Ovdje još funkcionira model homogeniziranog kolektiva i otud je nužnost sučeljavanja s prošlošću – onako kako su to Njemci činili – svaki čas sve veća. Ako se ne sučelimo s prošlošću ponavljat će se iste stvari i nećemo unutar zajednice moći izaći na kraj sa urgentnim problemima. Pretjeruje se vjerovatno s brojem, ali stotine i tisuće silovanja su se dogodila u ratu. Kakvo jamstvo imam da se mojoj kćerki tako nešto neće dogoditi, ili mojoj supruzi, ili mojoj majci, ako se ne počnu kažnjavati ljudi koji su silovali? Izvjestan broj ljudi koji su se naučili ubijanju u ratu – na sreću taj broj nije veliki – nastavlja to činiti i nakon rata. Kakvo jamstvo sigurnosti ima bilo tko od nas ako se te stvari ne počnu procesuirati? A kad se počne, izaći će van i to i mnogo toga drugog. U protivnom, postavit će se jednog dana pitanje – kao što se postavilo u Njemačkoj 1968 – *Što si radio u ratu tata?* Sa brojnim obiteljskim traumama. Bolje je dakle s tim početi sad, bolje je iz principijelnih i pragmatičnih razloga.

No, sučeljavanje s prošlošću ne ide s pomirenjem ruku pod ruku kako se to obično misli i što često zaboravljaju entuzijastički zastupnici procesa preispitivanja. Sučeljavanje izaziva uznemirenje, a ne pomirbu.

Pomirba će doći u narednoj generaciji. Sad kad počnemo govoriti o ratnim zločinima pogodićemo tisuće članova obitelji onih koje ćemo prozvati ratnim zločincima, koji ratni zločinci jesu. Njihove obitelji će se osjetiti pogođenima, njihovi prijatelji će protestirati. Kod nas se zbog nekog trećerazrednog generala 150 tisuća ljudi okupilo na ulici, a Beogradu nešto slično predviđam u skoroj budućnosti. Kad uhapse Mladića, a ne Karadžića, jer više se ovdje cijene generali nego političari. To je specifičnost srpske tradicije. Najmnogoljudniji sprovod ovdje ikad održan bio je onaj Aleksandra Rankovića – mislim da taj rekord još nije oboren.

Suočenje sa prošlošću, sa zločinima, moglo bi da postane neka vrsta ketmana. Žadovoljenje onoga što se traži bez suštinskog preispitivanja odgovornosti?

99 U jesen 1991, tadašnji Ministar unutrašnjih poslova Hrvatske – gospodin Joža Boljkovac, u mnogo čemu pošten čovjek – u jednom razgovoru mi je rekao: *Žnaš, Žarko, i naši rade ratne zločine. Rekao sam: Ne, naši ne rade ratne zločine! Na to će Boljkovac: I ti si prešao u nacionaliste, smatraš da naši ne mogu raditi ratne zločine? Odgovorio sam: Ne, nego oni koji rade ratne zločine nisu naši.*

To bih htio doživjeti, da se to shvati. Ne zanimaju me opće nacionalne ideje moralne katarze – da mi Hrvati, ili bilo koja druga nacija, treba da se očistimo i tako krenemo u budućnost, zanima me samo jasna individualna i kolektivna svijest o tome da oni koji čine zločine nisu naši! Sve se može ideologizirati i rabiti po paradigmi ketmana, ali ću sad biti krajnje pragmatičan: kad po Gospiću šetate s gospođom Levar – udovicom čovjeka koji je ubijen zato što je htio svjedočiti protiv nekih

Hrvata koji su ubijali Srbe – vidjećete da ljudi prelaze na drugu stranu ulice kad ju sretnu. Nju tretiraju kao zločinku. Još uvijek se – i u Hrvatskoj i ovdje – pokazuje veća simpatija za počinitelja nego za žrtvu, što je nepodnosivo. To onemogućuje moralno ozdravljenje nacije, uspostavu normalnih moralnih kriterija i normalno funkcioniranje života zajednice, ili – da upotrijebim jednu prastaru frazu – moralnu higijenu. Svako malo se vraćamo u prošlost, umjesto da se stvari jednom raščiste i spoznaju pa da nakon toga možemo ići dalje. Neka pravosuđe – ili ko se već time bavi – procesuirati krivce, važno je da dopre do kolektivne svijesti da su i “naši” činili ratne zločine.

U Hrvatskoj je veoma jak argument protiv preispitivanja “naših” zločina, desnica nažalost ima poputno pravo kada kaže da nikada u povjesti koju znamo vojska koja je dobila rat nije svoje generale slala na sud. Naravno da se danas stanje promjenilo, ali kao filozof mogu postaviti pitanje: s kakvim pravom se očekuje da će se svijetsko-povijesni prevrat dogoditi negdje između Zagreba, Sarajeva i Beograda, ako ga nema u Rimu, Berlinu, Londonu, Parizu, Moskvi? Kakvo pravo ima netko iz Vašingtona, ili Pariza, ili Pekinga – netko tko uporno odriče pravo stalnom međunarodnom kaznenom sudu da procesuirati američke, ili francuske, ili kineske vojnike – da traži da se hrvatski, srpski i bošnjački vojnici procesuiraju za zločine. Ovdašnji zločini jesu nedvojbeni, ali opet pravilo poopćivosti ne funkcionira. Po kakvoj ću to logici ako sam rođen kao Hrvat ili Srbin odgovarati za ratne zločine, a ako sam rođen kao Amerikanac neću? Kakva je to osnova buduće pravde? Ne opravdavam ratne zloči-

ne i ne protivim se kažnjavanju zločinaca ako – slijedeći nalog logike – postavim pitanje: što je sa svima ostalima? Kako to da imamo ratne sudove za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, a nemamo za čitav niz drugih situacija? Kako to da turska vojska – čiji su vojnici ubili vjerojatno najviše civila nakon Drugog svjetskog rata – sudjeluje u mirovnim operacijama na području Bosne i Hercegovine?

Tragikomično je bilo kad je u svom zadnjem nastupu predsjednik Jeljcin izrekao jednu zapravo briljantnu stvar. Na pitanje novinara ne boji li se da bi se nakon bombardiranja Beograda i Moskva mogla naći pod sličnim pritiskom zbog zbivanja u Čečeniji, Jeljcin je kratko odgovorio: *Žaboga, protuzračna obrana u Moskvi je stotinu puta bolja. Pred alternativom ste, dakle. Hoćete li reći: Trebalo je Beograd kažnjavati, što god to značilo, ili: Nije trebalo kažnjavati ove ako ne možemo one?* Ne vidim principijelnu razliku između akcija u Čečeniji i onih na Kosovu, a vjerujem da je protuzračna obrana u Moskvi znatno bolja nego u Beogradu. Ali to ne bi trebalo da utječe na prosuđivanje, osim na striktno pragmatičkoj razini; a na striktno pragmatičkoj razini je nepristojno koristiti tešku moralnu artiljeriju. Dakle, treba reći: *Ona je slaba – nju mogu tući, a on je jak – njega ne mogu.* I ne treba onda tvrditi da se djeluje po pravdi – ako pravda ima ikakve veze s batinjanjem – kad se kreće u kažnjavanja poput onog iz 1999. u Jugoslaviji. Pod pretpostavkom da se uopće može izvjesti takvo kažnjavanje neke države, u šta sumnjam.

Na kom nivou su sada odnosi između Jugoslavije – ili Srbije i Crne Gore i Hrvatske?

Moj odgovor je isti zadnje dvije godine. Čini mi se da su odnosi Hrvatske i Jugoslavije bolji od odnosa Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Čini mi se da je Hrvatska prelako pripravna normalizirati odnose sa Jugoslavijom, a preteško sa Srbima u Hrvatskoj. To je psihološki karakteristično – lakše je oprostiti nekomu ko mi je činio zlo nego oprostiti onomu komu sam činio zlo. Srbi su bili žrtve Hrvatske, Hrvatska je bila žrtva Jugoslavije.

Danas se nevjerojatno intenziviraju privredni odnosi, dok se kulturna razmjena ne pomijera sa najniže razine.

Ako me u raspadu Jugoslavije jedino veselilo to što sam mislio da neću više morati slušati novokomponiranu muziku, već šest mjeseci nakon raspada dobili smo hrvatsku verziju koja je valjda još gora od ovdašnje. Sad se u Beogradu i dan i noć vrti najgora hrvatska zabavna glazba, a nama samo što još Ceca nije stigla – čujem da se pregovara o gostovanju. Velika je skolonost ka suradnji na razini koja se meni uopće ne sviđa, a zaboravljaju se stvari koje ne treba zaboraviti.

Manje od 2% etničkih Srba radi sad u državnom aparatu Hrvatske, a povratnici su još uvijek u veoma teškoj situaciji i po pitanju vlastite sigurnosti i po pitanju raspolaganja sopstvenim vlasništvom.

Naravno da sam za normalizaciju, naravno da sam za ukidanje viza i za to da ljudi mogu slobodno doći pogledati što je s njihovim kućama u Hrvatskoj ili doći u Srbiju ako to žele, ali neću to nikad javno reći dok Šljivančanin ne završi u zatvoru. Za mene je to principijelno pitanje.

100

Postoji magnetoskopska snimka na kojoj Šljivančanin kaže da preuzima odgovornost za vukovarsku bolnicu – a nakon toga su nađena tijela više od dvijesta ubijenih pacijenata. S tim saznanjem – dok je taj čovjek na slobodi – teško mi je zastupati ukidanje viza.

A naravno da se vize moraju ukinuti. Za Hrvatsku je to pragmatičko-političko pitanje. Kad hrvatska vlada bude sigurna da ima barem osam mjeseci do izbora – onda će o tomu raspravljati. Ukidanje viza je još uvijek simbolički nepopularno iako to svi žele.

Odnosi će se normalizirati, ali na način koji mi se ne sviđa. Hrvatsku se neće pitati šta je činila sa srpskom manjinom, a Jugoslaviju ili Srbiju se neće pitati što je potrebno reći poslije bacanja buketa cvijeća na tenkove koji su išli rušiti Vukovar. I jednima i drugima će se oprostiti sopstveni i tuđi zločini, a taj tip normalizacije mi se ne čini ispravnim.

Naravno da Mesić i Koštunica nisu u zločinima sudjelovali, ali je još manje sudjelovao Brant koji se i borio protiv Hitlera pa je njegovo klečanje omogućilo da se neke stvari pokrenu s mrtve točke. Da me krivo ne razumete – naravno da sam za normalizaciju i za poboljšanje odnosa, ali ne po svaku cijenu. Morale bi se najpre neke stvari na obe strane raščistiti. Hrvatska bi prvo morala bitno i hitno popraviti poziciju srpske manjine, pa bi tek onda Jugoslavija trebala ići na normaliziranje odnose s njom. Ali stvari će ići drugim tokom, jer odlučuju drugi.

Do kog nivoa mislite da je realno očekivati preispitivanje? Danijel Goldhagen u čuvenoj knjizi "Hitlerovi dobrovoljni dželatari" govori o potrebi dekonstruisanja kulturne matrice, o

čemu piše i Radimir Konstatinović u "Filozofiji palanke". Je li realno očekivati te nivoje transformacije?

U fusnoti maločas spominjanog teksta o odnosu patriotizma i morala referirao sam se na Goldhagenovu knjigu. Pošao sam od sopstvenog iskustva. U jesen 1991. izvjestan broj građana Zagreba srpske nacionalnosti izbačen je iz svojih stanova i odveden u jedan paviljon na velesajmu. Ti ljudi su – a nitko im ne zna točan broj: radi se o nekoliko desetaka, možda i više – nakon toga ubijeni u Pakračkoj poljani i na drugim mjestima. To je po sebi strašno. Ali je možda još strašnije što u uredno vođenim istražnim zapisima ne postoji niti jedna prijava susjeda da se to događa. Iako su u odvođenju ljudi učestvovali i mladići u civilu. Nitko nema pravo očekivati od mene da nenaoružan stanem pred naoružane ljude i tako branim svog susjeda, ali bi se moglo očekivati da ću se sakriti u najdaljnji ugao svog stana i zvati policiju da prijavim što se događa. Nitko nije prijavio! Akceptiranje ovakvih događaja kao normalnih, pridavanje zločinu kvalitete normalnosti – to je najveći problem.

Nedavno sam jednim predavanjem i razgovorom u Novom Sadu jako razgnjevio neke ljude u publici. Rekao sam da su svi u Vojvodini bili na ovaj ili onaj način ratni profiteri. Jedan čovjek me je oštro napao rekavši da je on bio protiv rata, na što sam mu odgovorio da je Vojvodina imala najjeftiniju električnu energiju i naftu u Evropi jer se kralo s hrvatske strane i da su cijene bile jeftinije, televizora i starih automobila bile niske jer se radilo o ratnom plijenu te da je svatko tko je tu živio na neki način u tomu participirao i da se to odnosi i na one koji su bili nedvojbeno ak-

tivno i pošteno protiv tadašnjeg režima. Svaki Englez 19. stoljeća participirao je u rezultatima kolonijalnih osvajanja – i to su činjenice. Jedan moj susjed HDZ-ovac je u ljeto 1995. užasno ljuto izjavio: *Sad, nakon Oluje, vidim koliko je glupo što nisam pred mjesec dana prodao svoj stari auto – sad su naglo pale cijene polovnih automobila.* Nije to izgovorio ni iz kakvog konteksta osude – bio je i ostao uvejereni HDZ-ovac – već iz ličnog interesa.

U situacijama poput one kroz koju smo prošli javlja se kod ljudi neka vrst mješavine vlastitog interesa i moralnog idiotizma. Još uvijek će vam ovdje mnogi reći da nisu sudjelovali u ratu, još uvijek će vam mnogi u Zagrebu reći da se Hrvatska branila, za poginule civile će vam još uvijek mnogi reći da su to bili Srbi, da su jedni Srbi nas napali i da smo mi onda ubili neke druge Srbe, da su to zapravo sve Srbi i da posebne razlike među Srbima možda baš i nema. Zbog toga se treba makar s prinudom sučeliti s prošlošću.

Ljudi se ne vole sučeljivati s neugodnim stvarima ako ne moraju – mi kao osobe funkcioniramo tako što izbjegavamo neprijatne situacije i ne priznajemo činjenice. Braćni drugovi ne priznaju da se međusobno varaju, iako su činjenice očite, jer je to teško podnijeti; lakše je živjeti u prividu da se to nije dogodilo.

Mora netko dovesti ljude u situaciju da ne mogu izbjeći da se pogledaju u ogledalu. A ako počnemo razbijati ogledala – mnogi će se porezati.

Po legendi, za razbijeno ogledalo slijedi sedam godina nesreće. Tragično je to što jedni razbijaju ogledala a drugi zarade nesreću. To je za mene simbolički problem.

Žamislivo Vam je, recimo, da će se ovde u školama za dvadeset godina Njogoš izučavati dekonstruktivistički?

Da. Danas se u nekim američkim teatrima odbija izvoditi Šekspirov *Mletački trgovac* zbog antisemitizma. Nema spora da sa današnjeg staništa tu ima antisemitizma, nema spora da je ogroman dio velike svjetske literature orijentiran negativno spram ravnopravnosti žena – ali nećemo valjda sve to izbacivati iz knjižnica. Treba na drugim razinama odgojiti samosvjest, pa će se moći čitati pozivi na istragu poturica ili napomene o prijetvornoj naravi Židova bez bojazni da će to nekog navesti da prvog susjeda za kog zna da je Židov počne tući. Ne mislim da se problem rješava izbacivanjem naslova iz spiskova obavezne literature, pogotovo jer se tu radi i o djelima velike vrijednosti. U odnosu na Njogoša sam pristran, stručno: sa stajališta filozofske interpretacije radi se o nečem najboljem što je na ovim jezicima napisano, Njogoševa djela su veoma otvorena za filozofsku interpretaciju. Nije sporno da tu ima mnogih shvatanja koja su sa današnjeg stajališta teško prihvatljiva ili neprihvatljiva, ali to se odnosi i na Mažuranića u Hrvatskoj i na čitav niz drugih pisaca. Izuzetak je slovenska tradicija, koja je uvijek bila nemilitarna, ali su Slovenci počeli rekonstruirati svoju prošlost da bi dokazali da su se i njihove trupe borile pod Siskom 1593. protiv Turaka. Htjeli su po svaku cijenu izmisliti svoju vojnu tradiciju ne željeći valjda uživati u tom što su jedna od rijetkih nacija koja je izmišljena iz pjesništva.

Puno važnije od prokazivanja literature jest korektno interpretiranje povjesti. Sjećam se da smo kao klinici imali čak i seksualnih poteškoća jer se u narodnim pjesmama opi-

suje junakinja koja prebacuje sisu preko ramena i tako doji dijete. Kao trinaestogodišnjak sam pomno gledao žene na ulici i pokušavao rekonstruirati bi li to bilo moguće ili se u pjesmama radi o osobama posebnog tipa. Nećemo izbacivati iz lektire narodnu poeziju jer nam smeta što je netko nekog rasparao “od učkura pa do bijela grla” ili “nosio ljevicu u desnici ruci”. To je dio tradicije koje ima na svim jezicima – to nije problem. Problem je da se s činjenicama izađe na kraj. Da se točno zna što je bilo s prvom Jugoslavijom, što s drugom, što sa Požarevačkim mirom, što s Karpoševim ustankom... Tada će se i s “poetskim istinama” izaći na kraj. Potrebno je stvoriti ono na što mislim da danas ukazuju i literarna teorija i takozvana filozofijska postmoderna: dekonstruktivistički kontekst. A ne dekonstruktivistički pristup koji bi raščinjavo tekst. Pristup iz konteksta jedino ima smisla.

Jedanaesti septembar je već više od šest meseci iza nas. Kako sad sagledavate aktuelne i moguće implikacije tog datuma?

II. septembar, ili II. rujan, zaoštrio je jedan problem s kojim suvremeni svijet ima posla već više od trideset godina. Ali, da bismo to bolje razumjeli, treba najpre ukazati na terminološku zbrku koja otežava komunikaciju.

Nedavno sam vidio tekst Vuka Draškovića koji govori o “državnom terorizmu”. Država čini akcije koje zovemo terorom, a terorizam je akcija odozdo protiv države. To je veoma važna razlika. Teror – termin koji se pojavio u francuskoj revoluciji – znači izazivanje straha akcijom države. Terorizam je reakcija na teror, služi se sličnim metodama ali protiv države, izaziva potom državnu reakciju sa elementima terora, i tako u krug.

Jedanaesti rujan je teroristička reakcija na nešto što se smara terorom velike sile. U mnogo čemu je sličan akcijama Crvenih brigada iz sedamdesetih godina, koje se izgleda u Italiji ponavljaju, a ključni nesporazum je izazvala rečenica koju su svi političari ponovili i koja je potpuno neistinita: *Terorizam ne smije pobijediti! A činjenica je da terorizam ne može izgubiti; on ne može ne pobijediti!*

Ljudi moje generacije se sjećaju – govorim o vremenima kad smo mogli slobodno putovati po Evropi – da se do sredine šezdesetih avionima putovalo kako se danas putuje autobusima. Došli biste na aerodrom prije polijetanja aviona, bacili nekamo torbu, pokazali kartu ili eventualno pasoš, i trčali u avion. Potom su ljevičarski i desničarski teroristi – koji su skupa tvrdili da su države poput recimo Njemačke ili Italije zapravo dikature krupnog kapitala – svojim akcijama natjerali evropske i druge države da se počnu ponašati na način koji povrijeđuje ljudska prava i putnici se otad zaustavljaju i pretresaju.

Još je zaoštrenije poslije II. rujna. Amerikanci su natjerali da napuste ne samo praksu ljudskih prava – koja je uvijek bila djelomična, nego i demagogiju tih prava. Mi, koji imamo disidentska iskustva iz ranijih režima, znamo koliko nam je demagogija ljudskih prava koja se širila iz SAD bila korisna i koliko smo ju rabili protiv vlasti. Sad više ni toga nema. Sad su javno rekli da već godinama rutinski prisluškuju telefonske razgovore svakog stranca iz bilo kog hotela u SAD i da je nacionalna sigurnost važnija od ljudskih prava. Rekli su i da poslije terorističkih akcija II. rujna nužno slijedi rat, i uslijedila je vojna akcija koja je po-

krenula neku vrst beskrajne priče jer se ne zna protiv koga se vodi taj sajber rat. Kažu stručnjaci da je svega 200 ljudi učestvovalo u terorističkoj akciji, a protiv 200 ljudi se mobilizira policija a ne vojska. Počelo se sa bombardiranjem i uništavanjem Avganistana – onoga što je u Avganistanu još bilo ostalo – a kad je osvojen Avganistan pokazalo se da oni koje su tražili uopće nisu više tu, ako su tu ikada i bili. Još uvijek se ne može sa sigurnošću tvrditi da su ljudi koji se jure odgovorni za terorizam, iako je vrlo vjerovatno da jesu. Jedino je Toni Bler navodno vidio dokumentaciju koja ga je – kako je rekao – potpuno uvjerila. Ali ja to nisam vidio – ne mogu dakle reći da sam uvjeren argumentima, a ne znam da je itko drugi osim Blera tu dokumentaciju vidio.

Pokazalo se ono što se pokazalo i u Jugoslaviji i u Iraku – da se ne može kažnjavati država. Kad se počne bombardirati, pokazuje se da je država apstrakcija. Bacaju se bombe na državu, a one padaju na kuće i mostove. Može se bombardirati most, mogu se ubijati ljudi bombama, ali se ne može ubijati država – ona je apstrakcija. Bombama se samo potencira tragičnost situacije: ljudi u Iraku – koji su destelječima žrtve terora Sadama Huseina – u zadnjih 12-13 godina su žrtve terora i Sadama Huseina i neprijatelja Sadama Huseina, a da ih nitko ništa nije pitao. Do toga je doveo II. rujan – da se u ime rata protiv terorizma uništava ono što je ostalo od Avganistana. Sad se govori da su tamo kršena prava žena, a to nitko godinama nije smatrao velikim problemom. Opet se Izraelci i Turci tretiraju kao saveznici – izvještaj o stanju ljudskih prava očito je pristran spram tih dviju zemalja i oštrij spram drugih.

Sa sigurnosnog stajališta svijet ne čeka lijepa budućnost – bombardiranje Avganistana i pritisci na Pakistan stvorit će nove generacije terorista i iz tog začaranog kruga ne može se van. Amerika se stilizira kao neprijatelj, što na sve strane inducira valove patriotizma. Podaci o povećanom postotku prodaje zastava u Americi nakon II. rujna govore da je industrija patriotizma fantastično napredovala.

Došlo je do kolapsa zrakoplovne industrije i turizma, a imate osjećaj da svjetski državnici i političari – što bi rekao jedan moj prijatelj – igraju šah imajući u vidu samo jedan potez unaprijed. To je pravi način da se izgubi: pojede se kraljica, a u slijedećem potezu se dobije mat. Ali nije važno – pojedena je kraljica.

Nema nikakve strategije, nema pravnosti da se razumije kontekst...

104

Što znači taj rat? Kad bi sad netko došao i ubio me dok ovdje sjedimo, ja bih bio žrtva ubojstva – ili atentanta, ako me se smatra dovoljno važnim. A vas dvoje biste bili žrtve terora. Vi biste si – kao preživjeli – postavljali pitanje što ne smijete učiniti da ne biste prošli kao Puhovski. Teroristi čine svjedoke svojim objektima. Ubijeni su i tako nažalost izvan igre, ali svjedoci su ti koji prenose poruku zastrašivanja: ne treba ići ovamo, ne treba ići onamo. Sad ljudi više neće putovati avionima.

Da bi posljedice terorističke akcije na neki način prikrili, Amerikanci su poslali svijetu sliku o kojoj se u Hrvatskoj nije puno razgovaralo – nije se vidjeo ni jedan jedini leš. Sve je slikano totalima, sa milje udaljenosti. Isti onaj CNN koji je nakon bombardiranja Markala prikazivao komade odsječenih udova i

mrtva ljudska tjelesa, sad je odlučio da to ne čini. Da se ne bi zastrašivalo stanovništvo slikama mrtvih Amerikanaca. Jesam za to da se *smanji doživljaj* – kako bi rekli klinici u Zagrebu, da se smanji emocionalni pritisak medija, ali bih da to bude poopćivo pravilo, da se koristi i u svim drugim slučajevima. U Americi se to pravilo ne koristi kad je reč o “običnom” kriminalu – ako netko svoju ženu rastranzira na 30-40 komada onda vole neke komade i pokazati, ali 11. rujna su leševe sakrili. Ma koji da su motivi, ne bi bilo loše kad bi to postala nova medijska praksa – spuštanje razine intenziteta izvještavanja omogućilo bi bolje sagledavanje konteksta događaja.

Ljevičarski analitičari vole naglašavati da je 11. rujna pobuna siromašnih. Imao sam prilike kao student u Njemačkoj upoznati neke teroriste iz Bader-Majnhof skupine i izbliza spoznati da su i sam Bader i Urlike Majnhof bili višestruko privilegirani i podrijetlom i naobrazbom i sposobnostima. To su sve bili briljantni ljudi. Nema dvojbe da Osama Bin Laden nije siromašan – vođe terorista su uvijek privilegirani ljudi. Oni koje oko sebe okupljaju nikad nisu oni najsiromašniji. Najsiromašniji ne mogu biti dovoljno izvježbani za terorističke poduhvate, potrebna je izvjesna razina samodiscipline, naobrazbe, ako hoćete i kultiviranosti. Ne može svatko doći u prvoklasni hotel u Londonu, biti u njemu nekoliko dana pod lažnim imenom, ustanoviti kroz koji hodnik se može doći do prostorije u kojoj će se održati neka ministarska konferencija, postaviti bombu... Ne rade doduše teroristi samo to, ali za sklapanje relativno kompliciranih eksplozivnih mehanizama mora se imati tehnička naobrazba. I za komuniciranje šiframa je potrebna iz-

vjesna sofisticiranost. Teško da se baš u najsiromašnijim slojevima nalaze ljudi natprosječne naobrazbe i vrhunske koncentriranosti na cilj, ali teroristi uvijek tvrde da ono što rade čine u ime siromašnih. Oni mogu u to čak i vjerovati, ali to ne utiče na činjenicu da su teroristi uglavnom iz elitnih krugova. Pa i komunisti su – pogotovo u prvim fazama pokreta – uglavnom bili iz privilegiranih sredina; posvećivali su se ideji i borbi za boljitak onih koji su najslabije prošli iako nisu pripadali tim krugovima.

Niste dakle 11. rujna ponovo potražili knjigu Semjuela Hantingtona “Sudar civilizacija”?

Ne. Čini mi se da se mnogo više radilo o tehničko-izvjedbenim nego o ideologijskim stvarima, premda je bilo i puno ružnih ideologijskih elemenata.

Tog dana sam dao izjavu – koja je narednog dana objavljena – u kojoj sam istakao tri predviđanja: da će terorizam izazvati američki odgovor na razini terora, da će doći do redukcije interesa za ljudska prava i smanjenja pomoći onima kojima su ljudska prava ugrožena i da će to što se dogodilo 11. rujna značiti promjenu u svjetskoj politici u tom smislu da će neke agresivne državne akcije biti lakše progurati. To sve i dalje mislim.

Tko je dobio 11. rujna? Putin i Izrael. Putin je uspio Čečeniju podmetnuti pod terorizam, Izraelci Arafata i društvo, i sad i jedni i drugi mogu nastaviti po svomu.

A i Milošević je dobio...

Dobio je to da mu je lakše da se stilizira kao šampion protuameričkog protuglobalističkog pokreta. Može sad da priča o povezanosti Osa-

me Bin Ladena, Tačija i Amerikanaca protiv jadne male Srbije.

Atmosfera stvorena II. rujnom proizvela je prije svega tehničko-političke konzekvence. Ideologija u pozadini je naravno bila lažna, naravno da je impresivno što su svi u roku od nekoliko sati “znali” tko je to učinio.

Naravno da sad imamo posla sa veoma pogubnim tendencijama koje dolaze iz islamskog dijela svijeta i naravno da su one veoma slične onomu što je kršćanski dio svijeta radio protiv islama prije nekoliko stoljeća. Ali danas su druga vremena i to se ne može prihvatiti.

Naravno da je danas problem s Nigerijom gdje kamenuju do smrti ženu zato što je dobila dijete godinu dana nakon što joj je suprug umro i naravno da su to stvari na koje treba reagirati.

U pogledu ljudskih prava sam veoma neelastičan. Zastupam fundamentalnu jezgru ljudskih prava – smatram da ona nije podložna kulturnim i civilizacijskim diferenciranjima – i ne vidim da se može reći da je točna temeljna Hantingtonova teza: *West against the rest – Zapad protiv svih ostalih*. U Zapad su se ušlepali i Rusi – koji sigurno tamo nisu, i Kinezi, na koncu i Kubanci koji su nakon svih godina sukoba oko baze Gvantanamo najedanput podržali Amerikance u nevjerovatno neljudskim postupcima spram zarobljenika. Nevjerovatno je cinična argumentacije da će američke vlasti razmotriti mogu li se ti ljudi tretirati kao ratni zarobljenici, na što još nitko nije reagirao. Po kakvoj bismo mi logici pili krv gospodinu Tuđmanu za koncligor u Hercegovini, gosodinu Miloševiću za koncligor u Brčkom ili Bje-

ljini, a ne bismo Amerikancima za u najmanju ruku sporno – da se najdiplomatskije što mogu izrazim – postupanje prema zatvorenima u bazi Gvantanamo. Tu se vidi nedostatnost Hantingtonove paradigme: očevodne protivrečnosti prihvaćene su od režima sporne razine demokratičnosti i legitimnosti kao šansa za povezivanje s Amerikancima u takozvanom protuterorističkom ratu. Sigurno nije na djelu *West against the rest*.

I onda nema tolerancije, nema multikulturalnosti, u krizi je sve što je u osnovi demokratskih tradicija.

Multikulturalnost je samo međurazina. Značaj pridajem interkulturalnosti, individualnoj razini.

Tolerantni mogu biti samo subjekti moći. Ako kažem da toleriram to što mi, recimo, ispada pisaljka iz ruke zato što toleriram silu teže – proglasit će me luđakom. Jer ja ne mogu sprečiti silu teže pa je ne mogu ni tolerirati. Samo ono što je u mojoj ovlasti da spriječim, u mojoj ovlasti je da toleriram. Ako nemam moći ne mogu biti tolerantan – tek moćan to mogu biti. Ako tako odlučim. To se u postkomunističkoj situaciji može nazvati paradigmom biciklista. Kad se govori o prometu, biciklisti uvijek govore kako ih ugrožavaju automobilisti – nikad kako oni ugrožavaju pješake. Vide samo one koji su jači. Kad su se stvarale nove države u postkomunističkoj Evropi, bivše manjine postajale su većine a bivše većine manjine. Nove većine dugo nisu shvaćale sebe kao većinu i to im je bio svjestan ili nesvjestan izgovor za netoleranciju. Nisu sebe shvatale kao većinu, pa nisu shvatale da su sad one jače. Dugo se u neovisnoj Hrvatskoj govorilo i dalje o

Srbima kao većini, a u baltičkim državama o Rusima, iako u novim državama ni jedni ni drugi to više nisu bili.

Promjene se nakon II. rujna odvijaju u tom pravcu. Tko je sad potencijani subjekt tolerancije, tko ima dovoljno moći da može biti tolerantan? Brojni arapski politički militanti i slični ideolozi govore da ne mogu oni biti tolerantni jer su previše slabi i da to Izraelci moraju biti. Čečeni će priznati da u njihovim akcijama ginu Rusi – uključujući i civile, ali će za sebe reći da su slabi i da nemaju izbora. U čemu ima istine. Ma to bio i izgovor slabije strane, uvijek je jača strana ta koja mora pokazati toleranciju.

Tolerancija se sada ne može očekivati od Amerikanaca, niti od Rusa, niti od Izraelaca, i dok se dakle ne može očekivati od onih koji su jači – od slabijih uopće nema smisla tražiti toleranciju. Time se krug zatvara i ostajemo u komunikaciji silom umjesto da smo u nekom uljuđenijem obliku relacije.

Jeste li zadovoljni stepenom otpora svim tim svetskim protivrečnostima, nepravdama, neprincipijelnostima?

Ja sam radikalni ili politički globalist. Mislim da je nužna i politička globalizacija poslije nepovratne ekonomske, komunikacijske, elektroničke i kulturne globalizacije – makar ova posljednja bila na razini “koka-kole”. Ako jedna svjetska sila sad zapravo vlada svijetom i ako – za razliku od ranijih pokušaja – to čini u ime demokracije, kako to – pomalo djetinjasto ću reći – da nemam pravo izbora za predsjednika SAD koji je zapravo predsjednik svijeta? Imam pravo samo da sudjelujem na izboru za nekakve lokalne šerife koji su zapravo potpuno nevažni,

a američki predsjednik vlada svijetom sa navodnom demokratskom legitimacijom. Nema načina da se stekne svjetska demokratska legitimacija drukčije no svjetskim izborima, i u tom pogledu sam – kako bi u Zagrebu u žargonu rekli – turboglobalist.

Politička globalizacija mi se sad čini nužnom. Volio bih da se ona desi reformom Ujedinjenih nacija, ali sam svjestan da je to priča za neku daleku budućnost. Minimalistička pretpostavka političke globalizacije bila bi prihvatanje osnovnih načela univerzalnog morala, a za početak neka to bude bar u jednoj točki – da nema više opravdanja za ubijanje! Kad bi se to prihvatilo bitno bi se promjenila slika svijeta. Neka bude ovakvih ili onakvih sporova, ali neka se ubijati ne smije.

Kad me je general Klajn vodio da prvi put govorim skupini Hrvata i Srba u Iloku – dok je taj grad još bio u Republici Srpskoj Krajini – pitao me je hoću li propovjedati pomirenje. *Ni govora*, rekao sam, i okupljenom svijetu sam se obratio riječima u koje i danas vjerujem: *Gospodo, mrzite se – ali se nemojte ubijati!* Propovedati ljubav nakon rata je besmislica. Parafraziraću Frojda iz djela *Nelagodnost u kulturi*: prvi čovjek koji je opsovao drugoga umjesto da ga pogodi kamenom u glavu izmislio je civilizaciju. Ne očekuje se da se svi dubinski promjene nego da prihvate načela samodiscipline. Ako ne trpim netkoga, ili smatram da je netko u krivu, neću ga valjda fizički napasti. Kad bismo to mogli prihvatiti kao osnovu globalističke moralne filozofije, kao pretpostavku svjetski ustrojene političke zajednice, onda bih se istinski smatrao radikalnim globalistom.

Razgovaramo u hotelu "Metropol" u vreme dok se održava konvencija Stranke srpskog jedinstva. Upravo je prošao predsjednik te stranke. Je li to tolerancija? U jednom prostoru za dva stola sede politički protivnici koji se ne ubijaju? Pre četiri godine ručao sam u praznom restoranu hotela "Crna Gora" u Podgorici čekajući neke kolege. Dva stola dalje vidio sam odnekud poznatu osobu i shvatio da je to general Šljivančanin. Jeo sam i postavljao sebi pitanje: što netko kao ja treba da radi u takvoj situaciji? Da li da počinem urlati, da napadnem čovjeka, da zovem policiju, šta se uopće može napraviti?

Dok sam o tome razmišljao udarila me je jedna ruka po ramenu. Bio je to Anfilohije Radović u pratnji dvojice mlađih sveštenika. Ponosno im je rekao: *To je jedan poštenu Hrvat koji je došao k nama. On je bio drugi najpopularniji govornik na omladinskim i studentskim tribinama u Beogradu 1986.* Bila je nekakva anketa među studentima i Anfilohije je zaista bio prvi po popularnosti a ja drugi. Anfilohije je svojim pratiocima tumačio razlike između nas i govorio im kako sam ja pristojan čovjek i kad sam se nakon dvije-tri minute okrenuo Šljivančanina više nije bilo. Moja dilema je tako bila rješena. Otac Anfilohije me je na vrijeme spasio jer ne znam što bih učinio. Što je najgore, ne znam što bi principijelno trebalo učiniti u takvoj situaciji.

Jedno od starih filozofskih pitanja jest: Imamo li obvezu tolerancije spram netolerantnih? Odgovor najčešće glasi da nemamo, jer netolerantni onemogućuju funkcioniranje same pretpostavke tolerancije. A pretpostavka tolerancije jest uvažavanje tuđe autonomije. Problem je što nije uvijek lako odvažnuti tko su oni koji svojom intolerantnošću zaslužuju da ispadnu iz igre. Pedesetih godina

njemački ustavni sud presudio je da Njemačka komunistička stranka mora biti zabranjena jer ne prihvaća ustavnu vrijednost već zagovara poništenje ustavnog poretka revolucionarnom akcijom. Reč je o modelu po kojem oni koji ne prihvaćaju neka načela tolerancije i političkog pluralizma ne mogu biti obuhvaćeni toleriranjem i političkim pluralizmom. Svi drugi bi to morali biti. Znači li to da prema nekom tko smatra da Hrvatsku recimo treba očistiti od Cigana, odnosno Roma, ne treba biti toleriran? Ili prema nekom tko smatra da ustaše nisu bile kriminalna skupina? U procesu zbog teksta u listu *Feral tribune* u kojem je napisano *takozvani holokaust* sud je pisca ocjenio kao modernog nacionalistu. To je to pitanje granice izdržljivosti. Nije mi teško viđati različite ljude – zadnjih godina sam se u Helsinškom odboru nasjedio sa velikim brojem ratnih zločinaca pokušavajući pomoći onima kojima je pomoć bila potrebna. Prije 10 ili 12 godina – kad sam živio na fini i relativno izolirani način sveučilišnog profesora – nisam sanjao s kim ću sve dolaziti u kontakt. Tim sam se ratnim zločincima približavao na najpristojniji način, ponizno moleći da pomognu, da nekog puste iz zatvora, da nekog ne tuku. Pitanje je do koje mjere je to moralno opravdano? Jesam li činio prekršaj protiv elementarnog ljudskog morala, je li moje opravdanje da sam to činio da bih nekom pomogao dovoljno? Nekad sam uspevao – pa sam dilemu mogao tako riješiti, ali i kad nisam uspevao nikome pomoći ipak sam bio ljubazan i pristojan sa ratnim zločincima. Barem su to po mom sudu ratni zločinci. Kako izlaći na kraj sa shizofrenom situacijom kad nam uvijeti našeg pluralizma uvuku u živote poptuno rubne i ne-

prihvatljive tipove koje zapravo ne bismo rado ni vidjeli? Za te tipove – pravo da vam kažem – do polovine osamdesetih nisam ni znao da realno postoje. Znao sam načelno, ali se nisam morao s njima viđati. To ostaje otvoreno pitanje. Pokušao sam dihotomijom profesora i aktivista s njim izaći na kraj. Kao aktivist ću sa svakim razgovarati, od svakog ću tražiti da nešto učini u okviru njegove moći da bi se zaštitila ili manje kršila ljudska prava, a kao profesor ću nastojati da iz toga izvučem konzekvence koje bi politički ili moralno bile relevantne. Konzekvence do kojih sam do sad došao nude se kao apstraktan odgovor, ali drugi nisam u stanju formulirati: smatram da se sve oni koji su na neki način pripravnici prihvatiti osnovna pravila političkog pluralizma trebaju tolerirati.

Mora se poći od toga da prava ljudi ne ovise o njihovim kvalitetima. Onog časa kad ih počnemo vezivati uz kvalitete u istom smo paradoksu kao kad kažemo da toleriramo nekoga koga volimo. Tolerirati se može samo ono što se ne podnosi. A biti tolerantan znači odlučiti se – u ime neke više vrijednosti – za deaktiviranje sopstvenog suda i za ponašanje kojim neću pokazati da mi smeta nešto što mi zapravo smeta. Ako prihvatim da zastupam prava samo onih koji mi se sviđaju, onda je to djelovanje po načelima simpatije a ne po načelima principa.

109 Nedavno sam kao predsjednik Helsinškog odbora razgovarao sa jednom sutkinjom povodom žalbe nekog zatvorenika koji je vrlo vjerojatno ratni zločinac. Kad sam joj rekao zašto je zovem, začudila se: *Gospodine Puhovski, ja sam čula za vas u javnosti, moram Vam reći da sam šokirana da se zauzimate za takvu jednu osobu!* Odgovorio sam da ne mogu ništa drugo nego da se zauzimam za nekog čija su prava povrijeđena neovisno o tomu kakav je taj. To jednostavno pravilo je strašno teško izdržati u životu. Ali ne vidim drugi način. Zastupaćemo i prava onih koji su nam antipatični, koje smatramo potencijalno opasnim, sve dok oni u svom djelovanju ne pokažu da se ne pridržavaju elementarnih načela političkog funkcioniranja na moralnim osnovama. Arbitrarnost tipa *ovo mi se sviđa a ovo ne* ukida strukturu prava baziranu na poopćivosti i vraća nas u srednjevjekovne relacije privilegija.